

ОСТРОЗЬКА ПОЕТИКА У РАННІЙ ТВОРЧОСТІ МЕЛЕТІЯ СМОТРИЦЬКОГО

Юрій Миненко

Кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри української мови і літератури, Національний університет «Острозька академія»

ABSTRACT

We wczesnych pracach Melecjusza Smotryckiego zostały odnalezione podobieństwa ze spuścizną przedstawicieli ostrogskiego koła literackiego ostatniej ćwierci XVI — pierwszej połowy XVII wieku. W centrum zainteresowań jest polskojęzyczny wiersz heraldyczny z pierwszego traktatu polemicznego pisarza „Antygrafy”. Utwór został opublikowany w drukarni w Wilnie w 1608 roku po śmierci księcia Wasyla-Konstantego Ostrogskiego. Traktat poświęcony był Januszowi Ostrogskiemu. W ten sposób autor wyraził szacunek dla zmarłego jako patrona prawosławia i liczył na wsparcie ze strony rodziny magnackiej. Odniesienia do elementów herbu w wierszu jest podobne do interpretacji znaków rodowych Ostrogskich w poezji Harasyma Smotryckiego i Damiana Nalewajki. Ujawnione podobieństwo daje podstawy do mówienia o Melecjuszu Smotryckim jako członku ostrogskiego koła literackiego.

Słowa kluczowe: ród Ostrogskich, ostrogskie koło literackie, herb, pochwała.

У ранній творчості Мелетія Смотрицького виявлено спільні риси зі спадщиною представників Острозького літературного кола останньої чверті XVI — першої половини XVII століття. У центрі уваги — полономовний геральдичний вірш з першого полемічного трактату письменника «Антиграфи». Твір був опублікований у друкарні у Вільно 1608 року, коли помер князь Василь-Костянтин Острозький. Трактат був присвячений Янушу Острозькому. Таким чином автор висловлював пошану небіжчику як покровителю православної віри й заручався підтримкою знатного роду. Обігрування елементів герба у вірші є подібним з інтерпретацією гербових знаків роду Острозьких у поезіях Герасима Смотрицького й Даміана Наливайка. Виявлена схожість дає підстави говорити про Мелетія Смотрицького як про члена Острозького літературного кола цього часу.

Ключові слова: рід Острозьких, Острозьке літературне коло, герб, панеґірик.

The article deals with the early literary work of Meletii Smotrytsky. The common features of literary work of Meletii Smotrytsky with the legacy of representatives of Ostrog literary circles of the last quarter of the 16th century and the first half of the 17th century were discovered. A heraldic poem in the Polish language from the first writer's polemical treatise «Antygrafs» was analyzed. The poem was published in the printing house in Vilnius in 1608, when Prince Vasyl-Kostiantyn of Ostroh died. The treatise was dedicated to Janusz Ostroh. Thus the author expressed his respect for the dead as the patron of the Orthodox faith and got support of the noble family. The usage of the emblem in the poem is similar to

the interpretation of emblem characters of Ostrog family in the poetry of Gerasimos Smotrytsky and Damian Nalivayko.

The revealed similarity gives reason to argue about Meletiy Smotrytsky as a member of Ostrog literary circle of that time.

Key words: family of Ostrogsky, Ostrog literary world, treatise, insignia, panegyric.

Постать відомого українського письменника Мелетія Смотрицького, попри наявність монографічних досліджень (Я. Суша, П. Яременко, П. Крालюк, Н. Яковенко та ін.), продовжує залишатися у бароковій літературній спадщині однією з найзагадковіших постатей, викликаючи неослабний інтерес. Ще більш полемічною є творча спадщина цього письменника. У цій розвідці зупинимося на ранній поетичній творчості Мелетія Смотрицького, зокрема проаналізуємо вірш-присвяту, котрим розпочинається перший твір письменника «Антиграфи».

Більшість дослідників творчості Мелетія Смотрицького вважають по суті доведеним факт навчання письменника в Острозькій академії, першим ректором якої був його батько Герасим Смотрицький. Так, відомий польський дослідник історії Острозької академії і постаті Василя-Костянтина Острозького загалом Томаш Кемпа зазначає: «Острозька Академія виховала багато талановитих людей. Учнями цієї школи серед інших були: відомий козацький гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний, Іов Княгиницький і Мелетій Смотрицький» [3, с. 126]. Покликається дослідник на таких поважних науковців, як дослідник історії міста Острога Станіслава Кардашевич й автора монографії про князя Острозького Івана Огієнка.

Після завершення навчання в Острозі Максим Смотрицький, найімовірніше, за наполяганням Василя-Костянтина Острозького вирушає на навчання до Віленського єзуїтської Академії, що славилася високим рівнем викладання. Згодом виїхавши у ролі наставника молодого князя Соломирецького за кордон, Смотрицький слухає лекції у Вроцлавському, Лейпцигському, Віттенберзькому та Нюрнберзькому університетах [10]. Повернувшись, оселяється у маєтку князів Соломирецьких Боркулабові під Мінськом, а з 1607-го року у Вільно приймає чернечий постриг і прибирає ім'я «Мелетій». «Це місто перетворилося тоді на центр боротьби довкола унії. Лідером уніатської спільноти Вільна був архімандрит Свято-Троїцького монастиря Йосиф Велямин Рутський. Він призначається вікарієм митрополита Іпатія Потія, єпископом-коад'ютором з титулом єпископа Галицького, і йому підпорядковується монашество митрополічної єпархії» [2, с. 119]. Зрозуміло, що така ситуація викликала невдоволення православного населення міста, тож у Вільно розгорається завзята релігійна боротьба, учасником якої стає і Мелетій Смотрицький.

Улітку 1608 року у Вільно у друкарні віленського братства виходить полемічний трактат «Антиграфи» (Антиграфе) Мелетія Смотрицького, написаний польською мовою. Книга була побудована у формі відповіді на твори Іпатія Потія «Герезія» («Єресь») та «Гармонія». Мелетій Соловій у своєму дослідженні наголошує на тому, що «Антиграфе» були відповіддю на дві брошури «католиків-уніатів» — «Єресі, невіжества і політика попів і міщан Віленського Братства і «Гармонія, альбо согласіє віри, сакраментов и церемоніей святое восточное Церкви съ Костеломъ Римскимъ». Якщо текст другого твору відомий, то про зміст першого «знаємо тільки з відповіді православного аноніма-братчика з Вильна» [8, с. 11]. Авторство Іпатія Потія «Гармонії» було доведено Кирилом

Студинським. Перший же твір приписують також йому, адже закиди, викладені в «Герезії», зустрічаємо також в інших писаннях Іпатія Потія.

Дослідник Мелетій Соловій зробив спробу реконструкції змісту «Єресі», виходячи з тексту-відповіді Мелетія Смотрицького. «Брошура, мабуть, невелика і радше видержана в загальному тоні, наводить цілу низку «єресей» чи помилок серед православних» [8, с. 12] Мелетій Смотрицький заперечує несправедливий звинувачення Іпатія Потія, нібито православним священикам заборонено стригти бороду, можна безкарно вбити людину, нікого не слухати в духовних справах і не боятися ані київського митрополита, ані короля тощо.

Семе «Антиграфи» історики давньої літератури й полемічного письменства «загально вважають за перший друкований твір Мелетія Смотрицького» [8, с. 11]. Хоч твір і виданий за підписом «одного братчика віленського», факти доводять авторство «Антиграфів» Мелетія Смотрицького. Валерій Шевчук припускає, що це не перший виступ автора в оборону православної церкви: «так само полемічними були й перші літературні твори Максима, писані ще в кінці XVI ст., але які до нас не дійшли» [9, с. 243].

В «Антиграфах» автор формулює догматичне обґрунтування православної обрядовості, підкреслює законний статус православної церкви, наводячи численні законодавчі підтвердження її прав. Михайло Грушевський так охарактеризував цей трактат: «Се солідний твір, написаний діловито, здержливо і предметово, з чималою богословською ерудицією, але, з одного боку, малоцікавий він по творі Філалета, за котрим часто слідкує і до нього відкликається... З другого боку — зміст «Антиграфів» був покритий слідом «Треносом» самого Смотрицького: ті богословські трактати, з котрих складається твір «Антиграфи», увійшли до «Треноса», з докладнішим обґрунтуванням» [1]. Зумисне наводимо розлогу цитату характеристики твору видатного історика. Варто звернути увагу на зв'язок твору з «Апокрисисом», написаним в Острозі 1597 року, найімовірніше, поляком-протестантом Мартином Броневським.

У цій розвідці хотілося б зупинитися на віршовій епіграмі на герб роду Острозьких. Присвячена книга сину Василя-Костянтина католикові Янушу. Як відомо, 1608 помер князь Василь-Костянтин Острозький, тому вірш на герб роду Острозьких є не випадковим, хоч його представники й не мали жодного стосунку до видання «Антиграфів».

На думку Михайла Грушевського, «...складаючи найвищі похвали небіжчикові, автор і братство, очевидно, стараються можливо прихилити його сина, щоб він, незважаючи на свій перехід на латинство, заховав дещо з прихильності батька для православ'я» [1]. Дещо інакше трактує мотиви такого рішення письменника-полеміста Мелетій Соловій. Згадавши про прихильність Януша до православних, а також клопотання, аби печерську архімандрію дістав 1605 року Єлисей Плетенецький, він резюмує: «Отже, православні, а головню ж Смотрицький сподівалися, що син старого князя після його смерті буде продовжувати лінію опіки над православними на своїй території» [8, с. 25]. Дослідник слідом за вже згадуваним Кирилом Студинським висловлює здогад, що таким кроком Смотрицький пішов слідом за автором «Апокрисиса», який присвятив свою книгу католикові канцлеру і гетьману Янові Замойському. Тож Христофор Філалет таким чином «хотів захоронити свою книжку від знищення з боку католиків, так і Смотрицький ... бажав врятувати її від спалення» [8, с. 25]. Подібні міркування знаходимо і в новітньому дослідженні полемічної української прози[□]. Автор виступає від імені «світських верств, які утворювали братства в обо-

рону своєї віри і прагнули тримати під контролем ненадійний і схильний до унії клір. Тому М. Смотрицькому шукати прихильності хоча б Януша Острозького було життєво необхідним» [5, с. 285]

З іншого боку таку присвяту можна сприймати як вияв органічного зв'язку Смотрицького з родом Острозьких та Острозьким культурним осередком, який значною мірою і сформував його світогляд. Недаремно М. Грушевський звертає увагу на схожість полемічного твору Смотрицького та , вбачаючи спільні теми й проблеми. «Вплив Фіалета вже проявляється в Присвяті кн. Острозькому. Смотрицький майже слово в слово повторює за Фіалетом» [1]. Оригінальність виявляється у похвалі покійному князю, що повторюється у геральдичному вірші. У традиційній для барокових творів передмові до читача автор говорить про причини, що спонукали його до написання трактату, проте навіть тут М. Соловій вбачає великий вплив «Апокрисиса».

Сам текст вірша на герб й до сьогодні залишається малодослідженим, якщо не враховувати невеличку характеристику поезії у вище згаданий праці Валерія Шевчука [9] На початку вірша автор звертається до символу зірки, зобразив женої у лівій нижній частині гербового знака роду, порівнюючи її зі світлом променів Феба (Аполлона) — покровителя мистецтв:

Co to za gwiazdę widzę, która swej jasności
Promieńmi Phoebusowej równa się światłości [7],

У схожому ключі обігрував символіку зірки на гербі Острозьких Герасим Смотрицький, наголошуючи на ясності зірки: «Возсіяла звезда ясно от востока» [6]. Подібною була й інтерпретація цього знака у Даміана Наливайка, тож сміливі во можна говорити, що Мелетій Смотрицький йшов уже протореною острозькими книжниками стежкою у трактуванні гербового знака Острозьких.

Вже в наступному рядку автор звертається до вдячних муз, чому така ясна зірка уособлює славу презацних князів Острозьких, що народжується з великих вчинків і, як тінь за тілом, невідступно супроводжує власників герба. Доброю славою здавна відомий рід Острозьких і навіть після смерті жодному з них вона не дає умерти, що є відгуком на смерть князя:

Powiedźcie, wdzięczne Muzy? Gwiazda tak świecąca
lest Ostroskich przezacnych xiążąt głośnobrzmiąca
Sława, która z chwalebnych postępów się rodzi,
Y iako cień za ciałem, tak za cnotą chodzi

Ta zdawna mieysce sobie w ich domu obrała,

Y po śmierci żadnemu z nich umrzeć nie dała [7].

Поява і популярність символіки музи у вірші пов'язана з античними уявленнями про те, що вони поставлені на службу не лише творчості, а й усім вищим формам духовного життя; з музами живуть і йдуть по життю. Символ музи пояснює і прихильність українського бароко до ще однієї міфічної постаті. «Музи, на відміну від богів-олімпійців, не мали яскраво вираженої особистості. Про них мало відомо. Вони втілюють суто духовний принцип, який піддається відмежуванню від греко-римського пантеону. Єдиною постаттю гомерівського світу богів, що має до них безпосередній стосунок, є Аполлон» [4, с. 256]. Музи у грецькій міфології — це богині поезії, мистецтва, наук (дев'ять сестер). В українському бароко музи відігравали роль швидше не як божества, а були лише авторитетним свідком достоїнств носія герба. Але їх обов'язково супроводжував їхній незмінний супутник — Аполлон (Феб), згаданий на початку твору:

Невмируща пам'ять роду Острозьких, що засвідчують клейноти роду. Ли-

цар на коні з мечем, як і у вище згаданому вірші Герасима Смотрицького, символізує мужність роду, інший же лицар зі списом на гербі Острозьких перемагає суворого дракона:

Świadkiem męstwa iest Rycerz z mieczem w boiu mężny,
Nadto srogiego smoka zwycięzca potężny [7].

Цікаве у цьому уривку поєднання мужності й боротьби лицарів зі стійкістю у вірі та побожністю роду. Прикметно, що на час написання вже жоден з синів князя не належав до православної віри, тож порівняння й похвали звернені швидше в минуле або ж є побажаннями на майбутнє з метою присоромити нащадків.

Świętey zasię a dziwney oney pobożności,
Y wiary dotrymaney w przystoyney całości [7].

Далі погляд автора зупиняється на символіці хреста, який охороняє рід від ворогів як душевних, так і тілесних, і готує місце в раю:

Znakiem iest Krzyż, oręż nieprzewyciężone,
Które od nieprzyjaciół skuteczną obronę
Tak dusznych, iak cielesnych onym podawało
Y mieysce w paradyzie ślicznym zgotowało [7].

Нащадки роду Острозьких милі навіть Богу, який з радістю чекає на них. Смотрицький звертається, ймовірно, до покійного князя Василя-Костянтина Острозького, на душу якого чекає шлях його предків. Його ж чисті помисли нехай оберігають православну віру, що в його особі має патрона і покровителя. А в нагороду вічної слави князеві служитиме корона — двозначний символ, що уособлював як владу носія, так і державу Річ Посполиту («Корону Польську»):

Gdzie dusze Bogu miłe w szczęściu opływaią,
A dnia wieczney zapłaty z weselem czekaia.
Y ty, o zacne książe, torem przodkow swoich
Postępniać, w pobożnych trway zamysłach twoich.
Oyczyste nabożeństwo niech cię ma patrona,
W nagrodzie sławy wieczney niezwiędła korona! [7]

Як бачимо з тексту, важко погодитися з твердженням М. Грушевського, що твір присвячено сину Янушу, про якого у творі немає жодного слова. Йому присвячений лише сам трактат «Антиграфи». Поезія є відгуком на смерть славетного князя, звертаючись до нащадків хіба опосередковано. Твір генетично пов'язаний з поезією членів Острозького літературного кола, послуговуючись вже відомими порівняннями та алюзіями елементів герба острозьких.

Подальше життя Мелетія, здавалося б, було мало пов'язане з Острогом. Він жив у Вільно, певний час у Києві та Полоцьк. З літа 1627 р., запрошений князем Олександром Заславським, обійняв сан архімандрита Дерманського монастиря неподалік Острога, що знаходився у володіннях князів Острозьких. Монастир на той час ще залишався православним, однак, згідно з побажанням князя, мав пристати до унії, що, безумовно, знав Мелетій Смотрицький. Тому більшість дослідників схильна вважати літо 1627 р. часом його особистого навернення до унії. Саме в Дермані М. Смотрицький знайшов і свій останній спочинок 27 грудня 1633 р.

ЛІТЕРАТУРА

1. Грушевський М. Історія української літератури. т. 5. кн. 2. [в:] [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://litopys.org.ua/hrushukr/hrush529.htm> (02.11.2016).
2. Ісіченко І. Історія української літератури: епоха Бароко (XVII — XVIII ст.). Львів 2011. — 568 с.
3. Кемпа Т. Костянтин-Василь Острозький (бл. 1524/1525 — 1608) воєвода Київський і маршалок землі Волинської. Переклад з пол. Хмельницький 2009. — 342 с.
4. Курціус. Е.Р. Європейська література і латинське середньовіччя/ Переклад А. Оношко. Львів 2007. — 752 с.
5. Поплавська Н. Українська полемічно-публіцистична проза кінця XVI — початку XVII ст.: сучасна рецепція та її інтерпретація. Тернопіль, 2008. — 452 с.
6. Смотрицький Г. На герб князів Острозьких [в] Українська поезія XVI століття / Упоряд. В. Яременко. Київ, 1987. — 287 с.
7. Смотрицький М.
NA HERB IASNIE OŚWIECONYCH KSIAŻĄT ICH MOŚCI OSTROSKICH
EPIGRAMMA [в] <http://izbornyk.org.ua/ukrpoetry/anto21.htm#msm1>
(02.11.2016)
8. Соловій М. . Мелетій Смотрицький як письменник, Ч.2 Рим, 1978 — 275 с/
9. Шевчук В. Муза Роксоланська: Українська література XVI — XVIII століть. Книга 1 Київ 2004. — 400 с.
10. Яковенко Н. Мелетій Смотрицький // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://national.org.ua/library/smotricki.html> (12.02.2016). (02.11.2016)